

КЛАСТЕРНІ ОБ'ЄДНАННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

CLUSTER UNIONS: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALIA

Михайло ВОЙНАРЕНКО,
доктор економічних наук
Хмельницький
національний університет

Альона БЕРЕЗА,
Хмельницький
національний університет

Mykhaylo VOYNARENKO,
Doctor of Economics,
Khmelnitsky National University

Alyona BEREZA,
Khmelnitsky National University

Одним із найпарадоксальніших наслідків динамізації та глобалізації в кінці ХХ — на початку ХХІ століття є підвищення ролі кластерів у процесах стимулювання економічного зростання й нарощення конкурентоспроможності як окремих національних регіонів, так і держав світу. На сьогодні є багато прикладів створення високоефективних територіальних об'єднань підприємців, науково-навчальних установ та органів влади, які отримали назву кластерів. Роль таких об'єднань в економіці індустріального розвинених країн світу дозволила їм вирішити низку внутрішніх проблем і широко позиціонувати себе в зовнішньому світі.

Проблематику розвитку кластерів досліджували у своїх наукових працях багато зарубіжних науковців. Слід зазначити, що питання, пов'язані з принципами роботи кластерів, також висвітлені у вітчизняній науковій літературі. Таким чином, питання кластерів і загалом кластерної політики є дуже актуальними, оскільки саме кластерні об'єднання виступають однією з основ економічного розвитку країни. Проте поряд із цим вони залишаються ще не до кінця дослідженими, особливо в галузях міжнародного досвіду й кластеризації української економіки, що свідчить про необхідність їх подальшого вивчення.

Метою статті є аналіз зарубіжного досвіду кластеризації, передумов створення кластерних структур у регіонах України, а також виявлення основних проблем щодо становлення, функціонування й удосконалення сучасних кластерів.

Науково-технічний прогрес та інтелектуалізація основних складових виробництва в усіх сферах економіки забезпечує економічне зростання держав у ХХІ ст. та формування «нової» економіки, а саме економіки знань. Економіка, що формується на основі кластерів, — це модель конкурентоспроможної та інвестиційно привабливої економіки, що забезпечує високий рівень та якість життя населення. Нині прогрес рухається не розрізненими підприємствами, а їх об'єднаннями, групами, кластерами та мережами з горизонтальними, вертикальними й регіональними зв'язками. Потенціал такої моделі дуже значний, а головне — вона виправдала себе в інших країнах. Кластери — досить нова для світової та української економіки форма організації економічного про-

цесу, поділу ризиків і прибутку, підвищення конкурентоспроможності підприємств та країн у цілому.

Світова практика доводить, що функціонування найбільш процвітаючих економічних систем практично повністю забезпечуються за рахунок переваг у технологіях виробництва й управління. Тому успішний розвиток економічної системи будь-якого рівня можливий при комплексному використанні концепцій стратегічного управління з урахуванням процесів, які визначають специфіку сучасного етапу розвитку економіки. Зокрема, на макрорівні спостерігається поступова трансформація природи конкуренції в напрямі від «прямого протистояння» до «співконкуренції» й далі до відкритого або латентного співробітництва. При зовнішній суперечливості процесів кооперації та конкуренції між компаніями на конкретних ринках в умовах глобалізації все більш визначальними стають фактори, що сприяють налагодженню взаємодії учасників ринку, оскільки з розуміння цього виростає прагнення до кооперації між конкуруючими компаніями, які усвідомлюють значимість обміну досвідом і знаннями. Тому на мікрорівні в питаннях ресурсного забезпечення діяльності підприємств акценти зміщуються з матеріальних на нематеріальні ресурси.

Отже, на сьогодні вже очевидно, що основними напрямками, які

визначають перспективи економічного розвитку, стануть не варіанти використання природних ресурсів, зосереджених у базових галузях промисловості, таких як паливна, електроенергетична, металообробна, металургійна тощо, а високі технології, інтелект, наукові відкриття, інноваційні нововведення, що будуть здатними створювати нові матеріали й речовини з набагато вищими показниками корисності та ефективності.

Ідея підвищення конкурентоспроможності національної економіки на основі реалізації кластерних стратегій не нова. Але на етапі виходу з кризи, коли традиційні методи диверсифікації вже не можуть дати потрібної віддачі, використання кластерної моделі організації бізнесу як адекватного інструмента модернізації економіки не має альтернативи. Взаємозумовленість і взаємозв'язки між процесами кластеризації, посилення конкурентоспроможності й прискорення інноваційної

У дослідженні висвітлено досвід формування кластерних утворень у розвинених країнах та в країнах, що розвиваються. На їх прикладі доведено перевагу утворення й функціонування промислових комплексів кластерного типу як сучасної конкурентоспроможної моделі розвитку економіки України в цілому, так і окремих регіонів та підприємств. Застосування кластерного підходу в країні є необхідним підґрунтям для відродження ефективності інноваційного розвитку регіонів, досягнення високого рівня та конкурентоспроможності економіки. Встановлено, що, незважаючи на всі проблеми й труднощі, з якими стикалася Україна за останні роки, процес кластеризації був цілком динамічним, що дозволяє прогнозувати його подальший успішний розвиток.

The study highlights experiences of formation of cluster structures in developed countries and in developing countries. On their example, we shown preference of formation and operation of industrial systems such as cluster model of a modern competitive economy of Ukraine in general and specific regions and enterprises. Use of cluster approach in the country is essential basis for the revival of regional innovation performance, a high level and competitiveness of the economy. It is determined that, despite all the problems and difficulties faced by Ukraine in recent years, the clustering process was quite dynamic, which allows predicting its further successful development.

діяльності – це новий економічний феномен, який дозволяє протистояти натиску глобальної конкуренції та належним чином відповідати вимогам національного й регіонального розвитку.

Таблиця 1. Теорії, на яких ґрунтується розвиток кластерів

Назва теорії	Автор теорії та послідовники	Характеристика теорії	Зв'язок із кластерною теорією
Промислових дистриктів (районів)	А. Маршалл, Дж. Бекаттіні	Формування агломерацій підприємств, основою яких були середні та малі підприємства. Спостерігається підтримка влади та вихід на іноземні ринки, зв'язки з постачальниками.	Спостерігається подібна структура учасників та взаємозв'язків між ними.
Полюсів зростання	Ф. Перру, Ж. Будвіль	Існування в певних регіонах країни «полюсів росту» – підприємств, що генерують нововведення, які потребують підтримки на рівні держави. Наявність пропульсивних галузей промисловості, які є стимулом розвитку економіки.	Полюси конкурентоспроможності в сучасній Франції – кластери, які офіційно визнані державою.
Просторового планування територій: модель центральних місць, модель економічного ландшафту, кільця, теорія промислового штандорта	В. Кристаллер, Ф. Льош, Й. Тюнен, А. Вебера	Розвиваються центральні місця з оточуючими прилеглими територіями, що постачають сировину та ресурси і піднімають рівень розвитку всього регіону.	Сприяють розвитку суміжних та допоміжних галузей (відповідно до прилеглих територій).
Теорія про atrakційність	Е. Блейклі	Підвищення привабливості території через стимули та субсидії для підприємств.	Стимулювання активності кластерів через дотації, субсидії, зменшення або звільнення від податкового навантаження учасників.
Замкнутого кола	Г. Мюрдаль	Регіональна концентрація промислових підприємств за рахунок ефекту агломерації.	Часто використовується ефект агломерації, масштабу та спеціалізації.
Трансакційних витрат	Р. Коуз	Існування витрат функціонування ринку (пошуку інформації, партнерів, укладання контрактів, захист прав власності та ін.).	Зменшення цих витрат завдяки об'єднанню підприємств; особливо вигідно для малих з обмеженими фінансовими ресурсами.

Водночас сучасний період економічного розвитку України супроводжується переходом економіки на ринкові принципи господарювання й формуванням у зв'язку з цим сучасного економічного простору, в якому діють підприємницькі структури. Це вимагає вирішення зовсім нових для них завдань, викликаних кардинальним реформуванням їхньої організації та управління на основі всебічного використання досягнень сучасної управлінської науки й практики – формування високої та стійкої в часі конкурентоспроможності.

В Україні кластери слід розглядати як якісно нову форму управління та важливу передумову запровадження на регіональному рівні інноваційної моделі економічного розвитку з урахуванням специфіки українських економічної та управлінської систем, а також забезпечення відповідної законодавчо-нормативної підтримки.

Розпочинати дослідження доцільно з розгляду теорій, на яких ґрунтується розвиток кластерних утворень (табл. 1).

Отже, кластерні структури управління – це об'єднання підприємств різного типу (промислових компаній, дослідницьких центрів, органів державного управління, громадських організацій тощо), яке дозволяє

використовувати переваги двох способів координації економічної системи – державного управління і ринкового механізму, що надає можливість більш швидко й ефективно розподіляти нові знання, наукові відкриття й винаходи. Кластерні структури є найбільш ефективною формою досягнення високого рівня конкурентоспроможності [1].

У свою чергу авторами використовується таке визначення поняття «кластер»: це територіально-галузева та географічно-сконцентроване добровільне об'єднання взаємозалежних та спільно орієнтованих підприємств, організацій, які тісно співпрацюють із науковими, дослідницькими та фінансовими установами, а також органами місцевої влади чи влади на рівні всієї країни, метою яких є підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції чи наданих ними послуг, економічного зростання регіону, в якому вони функціонують, і всієї держави загалом.

Всі проаналізовані теорії містять певні положення, які в подальшому були вдосконалені та лягли в основу кластерної теорії. На сучасному етапі, згадуючи про кластери, найчастіше цитують М. Портера, якого вважають батьком кластерної теорії. Адже його теорія конкурентних переваг акцентує на наявності чотирьох взаємопов'язаних сил, які впливають на конкурентну боротьбу: фактори виробництва, стратегія підприємств і конкуренції, споріднені та підтримуючі галузі й умови місцевого попиту. Розвиненість даних факторів дозволить перемагати в конкурентній боротьбі за допомогою підвищення продуктивності фірм та галузей, впровадження інновацій, стимулюючи нові бізнес-утворення, які підтримують інновації та розширюють межі кластера.

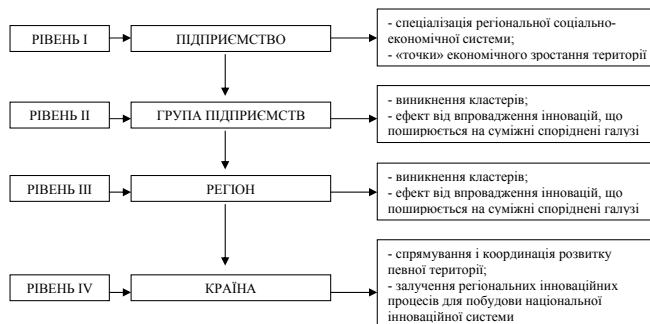
Важливою рисою кластера в загальній моделі виробничо-коопераційних та інших взаємодій суб'єктів господарювання є чинник інноваційної орієнтованості. Кластери, як правило, формуються там, де здійснюється або очікується «проривне просування» в галузі техніки й технології виробництва та подальшого виходу на нові ринкові ніші [2].

Кластерна форма організації інноваційної діяльності призводить до створення особливої форми інновацій – сукупного інноваційного продукту. Така інновація є продуктом діяльності фірм або дослідницьких інститутів, що дозволяє прискорити їх поширення в мережі взаємозв'язків у загальному регіональному економічному просторі. Крім того, різноманітність джерел технологічних знань і зв'язків полегшує комбінацію чинників досягнення конкурентних переваг і стає передумовою будь-якої інновації.

Тому спрощену модель побудови ефективної системи управління інноваційним розвитком економіки будь-якої країни можна представити через взаємодію чотирьох рівнів (наведені від джерела виникнення і поширення інновацій) (див. рис.):

Побудова ланцюга поширення інновацій в економіці («підприємство – кластер – регіон – держава»), з одного боку, дозволяє виділити джерела інноваційного розвитку, а з другого боку, визначити місце кластерної політики в реалізації інноваційного розвитку регіону. Виходячи з проілюстрованого алгоритму, стає зрозуміло, що в основі цього розвитку лежить рівень впровадження інноваційних розробок групами взаємопов'язаних підприємств, які визначають специфіку розвитку економіки певної території. У програмі з національними інноваційними системами промислові кластери визначаються як виробничі мережі

Рисунок. Модель побудови системи управління інноваціями (на основі [3])

Таблиця 2. Структура кластерних систем України (на основі джерела [6])

Регіон, область	Пріоритетні напрями розвитку	Діючі кластерні структури
Подільський:		
Вінницька	Машинобудування, підтримка існуючих кластерів (швейного, будівельного, харчового, туризму)	Вінницький переробно-харчовий кластер, Вінницький інноваційно-технологічний кластер «Альтернативна біоенергетика» (розпочалося формування у 2010 році).
Тернопільська		Інноваційно-інвестиційний кластер (Тернопіль).
Хмельницька		Хмельницький будівельний кластер, Хмельницький швейний кластер, Кам'янець-Подільський туристичний кластер, кластер сільського туризму «Оберіг» (с. Гриців, Хмельницька обл.).
Карпатський:		
Закарпатська	Хімічний, харчовий, оздоровлення й туризму, деревообробки, народних промислів, швейний, будівельний, автобудування	Транспортно-логістичний кластер Закарпаття, кластер гостювого бізнесу «Сільська Родина» (з 1999 року впроваджується формування), транскордонний логістичний кластер (з 2009 триває формування).
Львівська		Львівський кластер ІТ та бізнес-послуг, кластер з переробки твердих побутових відходів та кластер енергозбереження і альтернативної енергетики (триває формування), кластер біотехнологій (є стратегічно пріоритетним напрямом інноваційного розвитку області).
Івано-Франківська		Кластер виробництва сувенірів «Сузір'я», кластер ліжництва (кластер виготовлення виробів з овечої вовни)
Чернівецька		Аграрний кластер (сформований у 2011), туристичний кластер «Сім чудес України».
Причорноморський:		
АР Крим	Високих технологій, суднобудівний, мікроелектроніки, агропромисловий, рибний, логістики, оздоровлення і туризму	Інноваційний кластер «Морепродукти» (Керч, об'єднує рибальські структури та науку); транспортно-логістичний кластер; кластер туризму на базі «Курортполісу «Велика Ялта»; кластер сільського туризму (Судак, Чорноморське); рекреаційний кластер (на базі грязелікарень та баз відпочинку); кластер альтернативної енергетики (геотермальні джерела, вітер, сонце, ін.); АПК кластери садівництва, овочівництва; харчові кластери.
Миколаївська		П'ять кластерів: кластер суднобудування та річкового судноплавства, кластер будматеріалів (Очаків), багатопрофільний кластер виноградарства та виноробства (Коблево), продовольчий кластер (у Жовтневому районі Миколаївської області), кластер альтернативної енергетики.
Одеська		Кластер «Транзитний потенціал України», 3 кластера в Придніав'ї: кластер органічного землеробства, кластер зеленого сільського туризму, кластер альтернативної енергетики.
Херсонська		Транспортно-логістичний кластер «Південні ворота України».
м. Севастополь		7 кластерів: мегакластер «Севастополь» туристично-рекреаційний кластер «Байдари-тур»; екологічний кластер «Водні ресурси»; кластер соціального підприємництва «Соціальні ініціативи Севастополя»; екологічний кластер «Вторма-кластер»; інноваційний кластер «Інтелект-ресурс» (для покращення освіти молоді); кластер «Євростандарт UA».
Поліський:		
Волинська	Агропромисловий, продовольчий, екологічний туризм, деревообробки та обробки граніту	Лісові кластери, туристично-рекреаційні кластери.
Житомирська		
Чернігівська		Кластер деревообробки (Рокитнянський р-н Рівненської обл.).
Рівненська		
Донецький:		
Донецька	Машинобудівний, хімічний, гірничошахтний, металургійний, харчовий, переробної промисловості	Національний інноваційний кластер «Нові технології природокористування», транскордонний нанокластер.
Луганська		
Придніпровський:		
Дніпропетровська	High-Tech (аеро-, електроніка, біотехнології), машинобудівний, металургійний, хімічний, харчовий та переробної промисловості	Національний інноваційний кластер «Нові машини», будівельний кластер.
Запорізька		Інноваційно-технологічний кластер «АгроБум»; медовий кластер «Бджола не знає кордонів»; харчовий кластер «Купуй запорізьке! Обирай своє!»
Кіровоградська		Машинобудівний (у перспективі), туристично-рекреаційний (у перспективі).
Східний:		
Полтавська	Високі технології, хімічний, машинобудівний, металургійний, металообробки, електроенергетики, харчової, паливної промисловості агропромисловий, туризму та оздоровчого туризму	Регіональний кластер екологічно чистої агропродукції.
Сумська		Кластер екологічно чистої АПК продукції, будівельний кластер.
Харківська		Харківський технопарк «Технополіс» – кластер альтернативної енергетики та науково-освітній кластер.
		Також – авіаційний, космічної сфери, енергомашинобудівний, фармацевтичний, нано-біотехнологій, охорони здоров'я, бронетехніки, с/г машинобудування.
Центральний:		
Київська	High-Tech (нові матеріали), будівельний, машинобудування, продовольчий, туризму	Національний інноваційний кластер «Енергетика сталого розвитку», Національний інноваційний кластер «Технології інноваційного суспільства», Національний інноваційний кластер «Інноваційна культура суспільства», Національний інноваційний кластер «Нові продукти харчування».
Черкаська		

взаємопов'язаних фірм, з'єднаних у виробничий ланцюжок, у межах якого створюються кінцевий продукт та інноваційна додана вартість. Інколи вони також включають стратегічні альянси підприємств із університетами, дослідницькими установами, споживачами, технологічними брокерами-консультантами тощо. Визначені таким чином кластери можна вважати інноваційними системами прикладного значення.

Сучасний закордонний досвід свідчить, що кластерний підхід у всьому світі визнається як надійний спосіб підвищення конкурентоспроможності регіональних і національних економік. У цілому, як оцінюють експерти, нині кластеризацією охоплено вже понад 50% економіки провідних країн світу.

У Північній Америці практично всі штати США, більшість провінцій Канади й Мексики підхопили ініціативу розвитку кластерів. Уже до середини 90-х років близько 380 найбільших кластерів США, що включали широкий спектр галузей промисловості й послуг, забезпечували робітникам 57% усього ринку праці країни й випускали 61% всієї виробленої продукції в країні.

Обов'язком кожної країни – члена ЄС є реалізація національної програми кластеризації економіки. Вже повністю охоплені кластеризацією господарський комплекс Данії, Фінляндії, Норвегії, Швеції, економіки яких вважаються найбільш конкурентоспроможними у світі. Ефективність кластеризації економіки підтверджена великою кількістю

прикладів. Так, в економіці Швеції рівень продуктивності праці в кластерах вищий на 44%, а зарплата – на 29%, ніж поза межами кластерів. У країн Східної Європи також ідуть процеси кластеризації промисловості. Найбільш пристосованою до кластеризації економіки серед країн Східної Європи виявилась Угорщина. Нині там функціонують 150 промислових кластерів, які об'єднують більше 2000 компаній. Промислові парки мають деякі привілеї: інфраструктуру, знижений податок. Кластери Угорщини в 2009 році забезпечили 57% робочих місць, 40% ВВП і 18% експорту країни (за даними Міністерства національного розвитку і економіки Угорщини). Кластеризація промисловості в країнах Східної Європи підтримується спеціальною програмою ЄС, головні принципи якої – відкритість, прозорість, інноваційність.

Країни, що розвиваються, за останні 20 років перейшли від політики протекціонізму елементів соціалістичного централізованого планування до трансформації своєї економіки на основі кластерів. Особливої уваги заслуговує досвід Індії, Китаю в піднесенні науково-технічного прогресу.

На сьогодні успіхами у кластеризації можуть пишатися Індія, Бразилія та Чилі. Усе більш активними в цьому плані стають Словаччина, Румунія, Болгарія. Не буде перебільшенням констатація успішного розвитку державної, регіональної, місцевої економіки, що базується на впровадженні кластерної моделі, у ряді країн Азії (Малайзія, Сінгапур, Південна Корея, Індія), а також Латинської Америки. Навіть Палестина віднедавна реалізує програму підвищення конкурентоспроможності своєї економіки за допомогою кластерів.

Досвід соціально-економічних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи, а також у деяких республіках колишнього СРСР, практика реалізації ними кластерних ініціатив викликають природний інтерес в Україні. На етапі вивчення й початку впровадження кластерної моделі довелося долати специфічні труднощі не лише економічного, а й психологічного порядку.

Процес вивчення, розуміння й впровадження світового досвіду співробітництва підприємницьких структур, органів влади, наукових, освітніх і громадських організацій заради відродження економіки за рахунок об'єднання зусиль на рівні конкретного регіону був бажаним та не до кінця зрозумілим. Тому головною метою впровадження кластерів в окремих галузях була адаптація моделі не стільки до українського господарства чи принципів його господарювання, скільки до змін у психології вітчизняних підприємств і відновлення в них віри в можливість відкритого, чесного та взаємовигідного співробітництва всіх учасників кластерних утворень заради спільної економічної вигоди. Проаналізувавши світовий досвід, багато дослідників дійшли висновку, що кластерні моделі об'єднання підприємств можуть бути ефективними й своєчасними для вітчизняних підприємницьких структур, оскільки впровадження даної концепції можливе на будь-якій території у будь-якій області.

На сьогодні застосування кластерного підходу в Україні є необхідною умовою для відродження вітчизняного виробництва, підвищення ефективності економічного розвитку регіонів, досягнення високого рівня економічного розвитку та конкурентоспроможності. Кінцева мета – зайняття Україною гідного місця в глобальній системі економічного та політичного розвитку.

Викликає тривогу відставання України за темпами реформування економіки та ведення бізнесу від інших країн Європи та Центральної Азії. Згідно з рейтингом Doing Business 2012 економіка України посідає 152-е місце серед 183 країн світу, опустившись іще на 3 позиції в порівнянні з минулим роком. Це свідчить про загострення проблем формування ринкової економіки в країні. Однак наявний значний потенціал підтверджує те, що Україна спроможна посісти гідне місце у глобальній системі економічного й політичного розвитку.

Головною метою національної стратегії модернізації економіки України є вихід країни на траєкторію сталого розвитку зі зростанням добробуту та якості життя для всіх верств населення. Основою для досягнення поставленої мети є досягнення макроекономічної стабільності й створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, а також ліквідація інфраструктурних обмежень і кардинальна модернізація

економіки щодо зменшення розриву в конкурентоспроможності підприємств з основними промисловими конкурентами. Національна програма підвищення конкурентоспроможності економіки на основі кластерів має передбачати такі етапи:

- створення й державна підтримка кластерів – об'єднань суб'єктів господарської діяльності, що спільно діють у межах єдиного виробничого циклу;
- розробка та впровадження форм і показників статистичної звітності щодо діяльності кластерів, поширення інформації про результати та наслідки кластеризації;
- надання різноманітної інформації, консультування, здійснення публічного моніторингу діяльності кластерів;
- сприяння формуванню в кожному регіоні мегакластерів, які забезпечували б сталий розвиток регіональної інноваційної інфраструктури;
- сприяння розвитку міжрегіонального та міжнародного співробітництва кластерів та мегакластерів України з кластерними об'єднаннями країн ЄС, ОЧЕС, СНД;
- запровадження у вищих навчальних закладах програм підготовки та перепідготовки спеціалістів у галузі створення й функціонування кластерів та інших форм інноваційних мережевих структур;
- створення у складі економічних підрозділів місцевих органів виконавчої влади аналітичних служб для здійснення в кожному регіоні аналізу конкурентоспроможності продукції, що виробляється підприємствами регіону, і виявлення на цій основі ключових заходів зростання економіки на довгострокову перспективу, які є базою для розвитку кластерів [6].

Все це прискорить очікуваний результат щодо збільшення кількості кластерних об'єднань в Україні та продемонструє їхній позитивний вплив на економічне зростання. А розвиток кластерів у різних галузях підтверджує, що економічна активність в епоху глобалізації сприяє тому, що регіональні економіки стають усе більш важливими для процесу світового розвитку.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження довело, що більшість розвинутих країн спрямовують свої зусилля на трансформацію економічної системи у бік локального економічного розвитку, тобто зорієнтовані на кластеризацію економіки. Двадцятирічний досвід застосування такого підходу свідчить, що кластерні ініціативи є одним із дієвих засобів підвищення конкурентоспроможності. Передумовою створення кластерів у країні є розробка та впровадження кластерної політики. В Україні сформувався об'єктивні умови для позитивних змін у розвитку економіки. Застосування кластерного підходу є необхідним підґрунтям для відродження ефективності інноваційного розвитку регіонів, досягнення високого рівня та конкурентоспроможності економіки. Незважаючи на всі проблеми й труднощі, з якими стикалася Україна за останні роки, процес кластеризації був цілком динамічним, що дозволяє прогнозувати його подальший успішний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганущак-Єфіменко Л.М. Інтегровані структури бізнесу та їх роль в економіках країн світу / Л.М. Ганущак-Єфіменко // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 11 (25). – С. 121 – 128.
2. Мягких І.М. Кластерна форма організації – дієвий засіб підвищення ефективності виробництва / І.М. Мягких // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 10 (124). – С. 104 – 107.
3. Войнаренко М.П. Роль кластерної політики у формуванні інноваційного потенціалу регіону / М.П. Войнаренко, Л.А. Рибчинська // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2011. – № 3. – Т. 2. – С. 46–53.
4. Горблюк Р.В. Кластери: теоретичне підґрунтя та перспективи розвитку / Р.В. Горблюк // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 222 – 229.
5. Ковальова Ю.М. Практичні приклади функціонування кластерів у світі / Ю.М. Ковальова, Н.В. Алишева // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 2. – С. 214 – 226.
6. Соколенко С. Ринкова економіка на основі виробничих кластерів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucluster.org/blog/2012/04/rinkova-ekonomika-na-osnovi-virobnichikh-klasteriv/>.
7. Барішнікова Л.П. Використання кластерного підходу в стратегічному плануванні (закордонний досвід) / Л.П. Барішнікова // Економіка та держава. – 2012. № 6. – С. 12 – 14.
8. Реутов В.Є. Формування кластерів підприємств як основа сталого регіонального розвитку: адаптація світового досвіду / В.Є. Реутов // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 5. – С. 25 – 27.